

ВІДГУК

на дисертаційне дослідження Віктор Ірини Володимирівни
«Філософсько-антропологічний аналіз ритуалів (на матеріалі
української культури)»,

поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія
культури

Живемо у досить суперечливий час, коли у світі, як ніколи, загострилась проблема ідентичності. З одного боку, процеси глобалізації несуть з собою універсалізацію відносин між індивідами і, ширше, культурами, а, з іншого, на фоні глобальної нівеляції культурних відмінностей посилюються процеси регіоналізації. Все активніше значна частина еліт, і не тільки, виступають за збереження історичних форм культури, як основи існування локальних, зокрема національних культур.

З цієї точки зору, дисертаційне дослідження Віктор Ірини Володимирівни досить актуальне і на часі. Адже проблема, яку вона піднімає, будучи світовою проблемою, для України є чи не найбільш болючою на сьогоднішній день. Для нашої країни це питання є не лише питанням культури, але й політичним, військовим, врешті-решт, питанням виживання.

Не дивлячись на популярність в деяких колах ірраціональних форм світогляду, все фактом залишається те, що живемо ми у світі, де панує наука, сцієнтистський погляд на світ. Звичаї, традиції, ритуали часто зневажаються, оголошуються архаїкою. Але, якщо придивитись пильніше, то стає зрозумілим, що не все так просто. Часто ті, хто заперечує важливість традиції і ратує за постійне оновлення, творення нового, не звітують собі про ту традиційність, носієм якої вони є. Про це говорить і авторка дисертаційного дослідження, зазначаючи, що, з одного боку, глобалізація постає як процес уніфікації та нівелювання традиції, а, з іншого, вона (глобалізація) «виступає як певний рух універсальної культури» і, відповідно, «змушена діяти локально, вписуючи окремі етнічні традиції у спільну світову традицію» (с. 56).

Уже у вступі Ірина Володимирівна відзначає, що, не дивлячись на невинуватне зменшення ролі ритуалів, вони залишаються актуальними для нашого сучасника, хоч «не завше усвідомлюється динамічна природа ритуалів, повсякчасний стійкий зв'язок традицій та інновацій у культурі, аксіологічна складова ритуалу як міцного підґрунтя національних систем цінностей» (с. 17). Цим авторка задає дискурс, в рамках якого нею проводиться дослідження ритуалів як складової традиційної та сучасної культури.

Дисертаційна робота складається з трьох розділів. В першому розділі, як належить, мова йде про ритуал в філософсько-антропологічних дослідженнях ХХ-ХХІ століть. Ірина Володимирівна детально аналізує здобутки своїх попередників, зокрема трактування ритуалу в культурній

антропології першої половини ХХ століття. Це стосується таких течій, як крос-культурні дослідження, традиціоналізм, функціоналізм та структуралізм. Значну увагу приділяє постструктуралістському вивченню ритуалу, а також інтерпретаціям ритуалу в герменевтичній та психоаналітичній антропології.

Центральними поняттями в дисертаційному дослідженні є поняття ритуалу та традиції. У зв'язку з цим перед авторкою постає завдання по уточненню понять «традиція», «звичай», «обряд».

Якщо коротко, то ритуал для неї є певним способом дій, сценарієм поведінки, що реалізується у культурно загальноприйнятих формах. Він є динамічним, служить буквальній трансляції досвіду минулих поколінь, може супроводжуватись міфологічним поясненням або й ні. Дієвою стороною ритуалу є вимога наслідувати спільні патерни. Ритуали передбачають наявність глибоко символічного сенсу всіх дій, а тому вони пов'язані з сакральним. Саме тому ритуали частіше всього досліджуються з сакрального боку.

Традиція – це те, що передається від покоління до покоління як щось дуже важливе, загальноприйняте та закріплене у колективних переживаннях через стереотипи та архетипи. Дотримання традиції, на відміну від ритуалу, передбачає більш творче відтворення певного життєвого сценарію, слідування не букві, а «духу» минулого досвіду. І реалізується вона через звичаї та обряди, може мати релігійну чи ідеологічну функцію.

В основі обряду лежить соціокультурна символічна дія, яка часто має міфологічну складову, створює елемент свята, впорядковує та гармонізує суспільне життя людини.

Стосовно звичаю, то в його основі лежить загальноприйнятий порядок, спосіб дій, загальноприйнятий спосіб поведінки, щось звичне, засвоєне, те, що увійшло у звичку.

Дисертантка, проаналізувавши доробки сучасних культурологів у справі вивчення ритуалів і взагалі культури, прийняла принципи так званого «перформативного повороту» в культурологічних дослідженнях і застосувала їх до аналізу функціонування традицій у сучасному світі, зокрема в українській культурі. «Перформативний поворот» означає, що традиція і ритуал не є застиглими формами, а представляють собою динамічні форми культури. Слід говорити не про дискурси та наративи, а про «сценарії ритуалізації», адже «культура не тільки значення та символи, а й постійне її відновлення, розвиток традиції через її «виконання»» (с.48). Перформативний підхід пов'язаний з плюральним поясненням культур і спрямований на «розуміння культурної дії, особливо коли це стосується чужої, неєвропейської культури» (с. 50).

В цьому ж розділі Ірина Володимирівна реалізує конкретно-історичний підхід до аналізу національних культур, виявляє культурні, соціальні, ментальні та історичні засади їх функціонування. Спираючись на дослідження Е. Саїда і його висновки стосовно постколоніалізму в культурі, вона зазначає, що «навіть у декларованих нейтральних дослідницьких

підходах з відмовою від європоцентризму можна знайти елементи етно- та націоцентризму, коли стандарти національної культури проголошуються як загальні, необхідні для усіх традицій, універсальні» (с. 59). Таким чином, проблема глобалізму постає як проблема універсалізму і на цей універсалізм претендують імперські культури.

Проаналізувавши принципи психоаналітичної антропології американського антрополога і психоаналітика Ф. Хсю, дисертантка застосувала їх до інтерпретації українських традицій і прийшла до висновку, що «українська культура має високий потенціал адаптування та асиміляції різних неоднорідних мультикультурних елементів»(с. 62). Така висока здатність до адаптування обумовлена ментальністю, історією, тим, що як у минулому, так і сьогодні, не дивлячись на трагічні періоди історичного минулого, серед людей зберігається так званий рівень «добре знайомого суспільства», що означає пошанування родинних зв'язків, товариської спільноти.

Взагалі адаптативні механізми комунікативних практик у сучасній українській культурі пов'язані із загальними тенденціями глобалізації, з орієнтацією української традиції на європейські цінності. В цілому, взаємодія комунікативних практик на сьогоднішній день в умовах глобалізації передбачає «вироблення власної ідентичності через звернення до цінностей спочатку родини, а потім близьких за духом спільнот – фірми, церкви, трудового колективу, університету, пізніше загалом громади» (с. 71).

Другий розділ присвячений філософсько-антропологічному аналізу місця ритуалів в українській культурі. В ньому дисертантка досліджує функціонування ритуалів, їхню роль в комунікації, символіку ритуалів та семіотику ритуальної дії, а також місце людини в українській міфологічній картині світу.

В цьому розділі авторка виділяє два наукові підходи до тлумачення терміну «традиція». Для неї традиція виступає як елемент культурної спадщини і як механізм функціонування комунікації між людьми. Такий контекст дозволяє Ірині Володимирівні поєднати в реальному історичному процесі традицію і її оновлення, вписати традицію в глобалізаційний проект. При цьому вона зазначає, що традиція є «основою національної культури» і, одночасно, «світових глобалізаційних процесів». Глобалізація означає «не руйнування, а консервативність і перекомбінацію існуючих культурних патернів і традицій» (с. 88).

З давніх давен в архаїчній свідомості присутня метафора «землі» як «матері-годувальниці». Пейзаж виступає як зафіксований міф. Ці елементи входять у ритуали національної культури. Не дивлячись на те, що протягом XIX-XX століть відбувається процес десакралізації, частина ритуального комплексу не зникає, а переноситься до національно-державницької міфології. Остання підтримується історичною пам'яттю та освітніми інститутами.

Поділяючи думки Ернеста Гелнера про «дикі» і «садові» культури, дисертантка вірно підкреслює, що «принципи дикої, архаїчної культури

присутні і в високих культурах» (с.76). Але особливістю високих культур є те, що модернізовані міфи та ритуали підтримуються освітою та політичною діяльністю, що створює спільний комунікативний простір. І тут варто відзначити, що культура, наповнена смислами через символи, спільна система ідей та способів поведінки, об'єднує людей. На цій основі виникає громадянське суспільство, яке лежить в основі сучасних держав та способів спілкування (с. 78).

Далі йдеться про те, що, як і раніше, ритуал будує увесь можливий часопростір, весь космос. А тому, не дивлячись на явища міграції, безкорінності, «безгрунтянства», нестійкості традиції, для більшості індивідів територіальна ознака культурного буття «залишається домінуючою при виробленні первісної єдності комунікативного коду та ідентичності, а також способів соціокультурної комунікації» (с. 79). І взагалі ритуал відіграє відновлюючу функцію навіть у сучасному суспільстві. Через його культивування відбувається «відновлення психологічної гармонії кожного члена колективу та нормативної, аксіологічної основи життя усього суспільства» (с. 80). Ритуал має здатність відновлювати минуле, активізувати його, нагадувати про часи першопредків і, таким чином, «вічне повертається до дійсного» (с.80).

Символіка української традиції має давнє архаїчне коріння. Вона будується на кількох наріжних концептах. Це: концепти символічного простору та часу, календарних річних змін, символи зооморфного світу та рослин, солярні та водні символи і т. п. Авторка ретельно аналізує їхні філософсько-антропологічні сенси і треба сказати, що це їй вдається. В дисертаційному дослідженні вона зібрала і проаналізувала досить об'ємний корпус українських традицій і показала їхню комунікативну функцію у суспільстві. Особливо мене особисто вразив аналіз українського рушника, який є значимим символом української культури і одночасно побутовою річчю, що завжди знаходиться «при руці», звідки і сама його назва.

Ірині Володимирівні вдалось на широкому історико-культурному матеріалі обґрунтувати універсальний характер символів української національної культури, показати, що вони «відображають загальну моральну та метафізичну проблематику існування людини» (с.80). Як і в давні часи, традиція і сьогодні залишається єдиним фактором відбору соціально прийнятого і єдиним фактором роботи на благо культурного цілого. Вона забезпечує зв'язок поколінь.

Заслуговує на увагу символіка центру в національній культурі, яка є провідною метафорою світу. В процесі аналізу функціонування цього символу в культурі авторка резюмує, що «руйнування такого центру призводить до руйнування ритуалу культури та в крайніх випадках до знищення традиції й традиційної культури загалом, оскільки зі зруйнуванням центру рівновага порушується, балансування між різними групами суспільства та різними суспільними цінностями стає неможливим» (с. 123).

В українській культурі роль головного сакрального центру виконував храм. Через літургію, спів община і кожний її член ставали причетними до

трансцендентного. Але була ще й так звана «низова культура», центром та символом якої був шинок. Він виконував роль профанізованої грецької агори. Це було місце зібрання общини, де часто обговорювались та вирішувались основні життєві проблеми. Але тут варто зазначити, що в українській культурі шинок мав «амбівалентну функцію і заміняв елітарні центри світу при профанізації традиції «української національної психеї»» (с. 124). Це був наслідок вимивання української еліти в нові імперські центри і, як результат, поширення на етнічних українських теренах народної низової культури, яка іноді навіть домінувала в певному часопросторі.

Сучасна культура, на думку дисертантки, пропонує екран як універсальний центр світу. Але це профанізований центр. Скоріше можна говорити про відсутність єдиного центру. Оскільки «інстинкт центру» у людини зберігається, а важливість центрування є значною, то можна говорити «про поліцентричність сучасної культури та змішування центрів різних традиційних культур» (с. 126).

Розглядаючи обрядовість в українській культурі Ірина Володимирівна зосереджується в основному на весільному та аграрному обрядовому комплексі, але ними не обмежується, що створює враження фактичного багатства використаного емпіричного матеріалу.

Третій розділ дисертаційного дослідження присвячений аналізу комунікативного потенціалу ритуалу в українському культурному просторі. Ірина Володимирівна поділяє позицію Р. Робертсона, одного із засновників теорії культурної глобалізації, і розгортає свій аналіз сучасної української культури і її ритуалів з позиції визнання того, що «глобалізація завжди пов'язана з локалізацією» (с. 135).

У глобальному світі національні культури зберігаються, а їхні традиції «не руйнуються, а входять до світової мозаїки глобального світу, стають частиною мультикультурної глобальної системи» (с. 136). Авторка аналізує трансформацію традицій та ритуалів в ХХ столітті в країнах Європи, а також співставляє їх з так званими примітивними культурами. Торкається вона і тоталітарних режимів та їхньої символіки і ритуалів, зазначаючи при цьому, що тоталітарні системи формувались через «знищення традиційних соціальних зв'язків» (с. 151), що означає руйнування системи «добре знайомого суспільства» і винайдення нових ритуалів, заснованих на ідеології. Тоталітарні суспільства руйнують існуючі релігійні і міфологічні системи, замінюючи традицію ідеологією.

Дисертантка далі аналізує функціонування міфів у споживацькому суспільстві, характеризує новітню логіку міфу в масовій культурі, акцентує увагу на міфічній складовій реклами. Фіксує наявність міфів також у сучасній українській традиції і тісний зв'язок міфологічної основи соціокультурної свідомості та ідеології, підкреслюючи при цьому необхідність усвідомлення міфологічних кодів культури та звільнення від них. Такі дії конче необхідні, адже «міф перетворює, деформує деякі аспекти реальності» (с. 157) і, таким чином, формує містифіковану свідомість. Водночас, соціальні інститути сприяють затриманню міфологічної

свідомості. Вони надають зразки для наслідування та контролюють людські практики, в тому числі практики засвоєння міфів та перетворення їх на стереотипи поведінки. Наприклад, в умовах споживацького суспільства міф орієнтує людину на імідж надмірного марнотратства і вимагає будувати власне життя у відповідності до цього іміджу.

Демонстративне споживання в сучасному суспільстві підтримується новою символічною реальністю, або, як її ще називають «гіперреальністю». Цей міф підтримується не тільки міфами масової культури, але й симулякрами, які руйнують традиційну культуру та цінності. Цінністю в цій системі координат стає вже не сама річ, а її престижність (с. 158). Споживацьке суспільство маніпулює міфами про щастя і використовує такі культурні механізми як: симуляція, кітч, реклама, культ молодості і т. п.

Завершує своє дослідження Ірина Володимирівна аналізом місця та ролі традиції та ритуалу у навчанні іноземних студентів. Відзначає їхній інтеграційний потенціал у міжкультурній комунікації. Параграф достатньо багатий прикладами та особистим досвідом дисертантки. При цьому емпіричним матеріалом вона не обмежується, а вписує його в контекст свого теоретичного дискурсу.

В цілому робота Ірини Володимирівни є завершеним науковим дослідженням, виконана в рамках комплексної наукової теми кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Трансдисциплінарні дослідження в науці і культурі» (державний реєстраційний номер 0115U001701). Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації. Сама дисертація та автореферат оформлені у відповідності з вимогами.

Новизна наукових положень і висновків обґрунтована, результати достовірні та знайшли своє відображення в опублікованих працях. Результати дослідження, положення і висновки, зроблені в дисертації, можуть бути використані для подальшого вивчення місця і ролі ритуалів у функціонуванні сучасної культури, зокрема пов'язаними з такими феноменами як: традиція, міф, влада, ідеологія, масова культура, глобалізм. Висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані в навчальному процесі в курсах філософії, культурології, філософській антропології та етнокультурології.

Визнаючи високий фаховий рівень виконаної роботи, не зайве висловити деякі зауваження та кілька думок щодо дискусійності окремих тверджень, що містяться в тексті дисертації, а саме:

1. На початкових сторінках дисертації Ірина Володимирівна диференціює поняття «традиція», «звичай», «обряд», тоді як в тексті такої диференціації вона не дотримується, а на сторінці 119 прямо заявляє, що поняття «традиція» служить «синонімом... понять: «звичай», «обряд», «ритуал», «свято» і т.д.».
2. На сторінці 69, аналізуючи механізми комунікативних практик та адаптативного пристосування поколінь до культур

різних типів, залишається невідомим критерій їх розрізнення, а саме – західної, європейської, традиційної та мультикультурної. Очевидно, така форма їх перерахування вимагає єдиного критерію диференціації.

3. Сумнівним видається твердження, що для жителів землі «спільність наших культур має давніше походження, ніж розбіжності, що виникли приблизно за останнє тисячоліття» (с. 175). Це нагадує давній міф про «золотий вік».

Однак, слід зазначити, що висловлені зауваження не впливають на високий теоретичний рівень дисертації. Дисертація Віктор Ірини Володимирівни «Філософсько-антропологічний аналіз ритуалів (на матеріалі української культури)» відповідає вимогам пп. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 року, а її авторка присвоєння вченого ступеню кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології
Українського державного університету
залізничного транспорту (м. Харків)

І. Д. Загрійчук

Особистий підпис
засвідчую _____ 20__ р.
Завідуючий канцелярією
УкрДУЗТ

Загрійчук І.Д.

